

GISBERTUS VOETIUS, GEREFORMEERD SCHOLASTICUS

Willem J. van Asselt

in: Aart de Groot en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer, Meinema, 2001, 99-108.

Bewondering of weerzin

Toen Gisbertus Voetius in 1634 op vijfenveertigjarige leeftijd als predikant van Heusden de aanstelling tot hoogleraar in Utrecht ontving, beschreef hij deze benoeming in een terugblik op zijn loopbaan als een "inexpectata & subita ad scholasticam functionem vocatio".¹ Voortaan zouden zijn leven en werk in het teken staan van de scholastiek, dat wil zeggen de wetenschappelijke theologiebeoefening aan de Utrechtse academie. Het wetenschappelijke werk dat Voetius hier gedurende tweeënveertig jaar verricht heeft wordt echter in de historiografie op zeer uiteenlopende wijze beoordeeld. De beide extremen op de waarderingsschaal kunnen omschreven worden met de term en 'bewondering' en 'weerzin'. Bewonderaars zien hem als de belangrijkste en invloedrijkste protestantse theoloog van de zeventiende eeuw, die onophoudelijk voor de zuiverheid van de gereformeerde religie streed. Zo omschreef Albrecht Ritschl de betekenis van Voetius als "nach allen Seiten hin (...) die höchste Leistung des Calvinismus in der niederländischen Kirche".²

Tegenstanders bestempelden hem daarentegen als een "farizeeër, een preciese neocasuïst, een jezuïet, scepticus, atheïst, Brownist, anabaptist, inquisiteur en

¹ Zie Gisbertus Voetius, *Diatriba de coelo beatorum*, dedicatie aan Johannes Slatius, Voetius' opvolger te Vlijmen en zijn collega te Heusden. Deze verhandeling, gedateerd 14 november 1665, is samen met Voetius' *Ta Asketika* opgenomen in een editie van 1679, getiteld *Tractatus duo*. Zie voor verdere gegevens: Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid. Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar*, uitg. door C.A. de Niet, I, Utrecht 1996, lxxviii.

² A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, II: *Der Pietismus in der reformierten Kirche*, Bonn 1884, 102.

oproerkraaier".³ Nog in de twintigste eeuw horen we echo's van deze 'Lasterkatalog'.⁴ In navolging van Descartes - die Voetius "le plus franc pedant de la terre" noemde en diens intellectuele arbeid beschouwde als een voorbeeld van de triomf van het geheugen over het intellect, van de voetnoot over de tekst⁵ — werd hij door latere historici /100/ afgeschilderd als een weinig origineel denker, die slechts naar het verleden keek en krampachtig vasthield aan denkbeelden en methoden van wetenschap, die reeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen toekomst meer hadden: "Voetius was geen groot filosoof en zelfs geen groot denker"⁶, een "Papen- en Remonstrantenvreter zoals zelfs de zeventiende eeuw er weinig gekend heeft".⁷

Het zou kunnen zijn dat dit beeld van Voetius vals en onjuist is; dat het een karikatuur van de 'echte' Voetius is. Op papier lagen de dingen bij Voetius vaak scherper dan in de dagelijkse praktijk, die veeleer gekenmerkt werd door wat tegenwoordig een 'omgangsoecumene' genoemd wordt.⁸ Zo liet deze 'Remonstrantenvreter' tijdens de ziekte van zijn zoon Daniël een remonstrantse arts aan huis komen.⁹ In zijn geschriften verwees deze 'Papenvreter' meer dan eens met instemming naar rooms-katholieke auteurs met de veelzeggende kanttekening: 'wanneer ze iets goeds zeggen, dan is het ook heel goed' (ubi bene, ibi optime).¹⁰ Dergelijke gegevens relativieren enigszins het in bovenstaande termen geschetste negatieve beeld van de Utrechtse hoogleraar. Het valt buiten het bestek van dit artikel om uitvoerig in te gaan op de vele facetten van Voetius' leven en werk. In deze bijdrage zal de nadruk liggen op zijn betekenis voor de theologiebeoefening aan de Utrechtse academie.

³ Zo Samuel Maresius, hoogleraar te Groningen. Maresius' beschuldigingen worden door Voetius zelf samengevat in de *Disputationes selectae* I, Utrecht 1648, praefatio (niet gepagineerd) [xxii].

⁴ Zie bijv. H.R. Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change*, London 1967, 205 vlg. Voetius krijgt van deze auteur een prominente plaats onder de "grim and mean (...) bigots, narrowminded martinets, timid conservative defenders of repellent dogmas, instant assailants of every new or liberal idea, inquisitors and witchburners". Overigens acht Trevor-Roper deze typering representatief voor bijna het gehele zeventiende-eeuwse calvinisme.

⁵ Zie Theo Verbeek, *De wereld van Descartes. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten*, Amsterdam 1996, 64.

⁶ Vgl. Th.H.M. Verbeek, 'Voetius en Descartes'. In: *De onbekende Voetius*, 219.

⁷ Verbeek, *De wereld van Descartes*, 62.

⁸ Zie W. Frijhoff en M. Spies, *1650: Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context*, Den Haag 1999, 68vlg.

⁹ Deze remonstrantse arts was IJsbrand van Diemerbroeck, verbonden aan de medische faculteit. Zie E.J. Bos en F.G.M. Broeyer, *Epistolarium Voetianum*, I. In: *NedAK*, LXXVIII (1998), 200.

¹⁰ Voetius, *Ta Asketika sive Exercitia pietatis*, Gorinchemi 1664, 549.

Voetius' wetenschappelijke vorming

Voetius studeerde te Leiden (1604-1611) in de tijd dat — naar een woord van Abraham Heidanus¹¹ — de wereld naar deze stad kwam om er Grieks en Latijn te leren van grote humanistische geleerden zoals Justus Lipsius en Josephus Justus Scaliger. Bij Daniël Heinsius, leerling en opvolger van Scaliger, volgde Voetius colleges over Xenophon, Aristophanes en Pindarus. De humanistische traditie waarmee hij in Leiden kennis maakte sloot de bestudering van de filosofie van Aristoteles niet uit, maar het betrof niet de Aristoteles van de middeleeuwse scholastieke commentaren. Mede onder invloed van bovengenoemde humanisten en de kritische Aristoteles-interpretatie van J. Zabarella uit Padua¹² kreeg te Leiden het zogenoemde neo-aristotelisme gestalte, dat een grote bloei kende en /101/ flexibel genoeg was om stoïsche en ramistische elementen in zich op te nemen.¹³ Tijdens zijn studie te Leiden stond de jonge Voetius onder sterke invloed van dit neo-aristotelisme. Het werd hem in zijn tweede en derde jaar te Leiden onderwezen door Gilbertus Jacchaeus (1578-1628). Deze uit Schotland afkomstige docent in de metafysica paste vooral het werk van de Spaanse scholasticus F. Suarez aan voor Nederlands gebruik door een compendium van diens *Disputationes metaphysicae* (1597) samen te stellen.¹⁴

¹¹ A. Heidanus, *Oratio de luctuosa calamitate, quae anno Domini MDCLXIX civitatem Leidensem, curiam, ecclesiam & academiam afflixit*. Deze rede is opgenomen in de praefatio van de *Opera Omnia* van Johannes Coccejus, Amsterdam 1673-1675. Zie voor Heidanus' opmerkingen over de Leidse academie: 52-54.

¹² J. Zabarella (1533-1589), sinds 1564 hoogleraar in de logica te Padua, onderscheidde zich door een zelfstandige verwerking van Aristoteles' opvattingen over bewijsvoering in diens *Analytica Posterior*. Zie voor zijn invloed op de protestantse theologie P. Petersen, *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*, Leipzig 1921, 196 vlgg. Vgl. C.B. Schmitt, *The Aristotelian Tradition and Renaissance Universities*, London 1984.

¹³ Zie P. Dibon, *L'Enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pre-cartésienne (1575-1630)*, Leiden 1954, 73. Voetius beschouwde het intern-gereformeerde geschil over het ramisme als een "macra atque otiosa controversia." Het neo-aristotelisme had alles van waarde van het ramisme in zich opgenomen, Voetius, *Disputationes selectae*, III, 753. Voetius verwijst zelden naar Ramus en wanneer hij dit doet gebeurt dit meestal in negatieve zin. Zie bijv. zijn beschuldiging dat Ramus voor zijn aanval op Aristoteles de humanist L. Vives geplagieerd had: *Disputationes selectae*, III, 686: "Ut quotidiana exempla praeteream, imponitur hoc Ramo, quod ex Ludovico Vive plerasque censuras Aristotelicae Philosophiae desumserit; uti ad oculum ostendit Keckermannus in Praecognitis Logicis". Cf. *a. w.*, III, 1113.

¹⁴ Jacchaeus (Gilbert Jacchey) was in 1605 te Leiden aangesteld om onderwijs te geven in de retorica, metafysica en ethiek. Zie *NNBW* 1, 1197 vlg. Dat Voetius college bij hem liep blijkt uit zijn opmerkingen in *Disputationes selectae*, V, 458: "Metaphysicae, quae tunc [1605] manibus studiosorum terrebantur Cor. Martinii, Cheinei, Jac. Martinii, Javelli, Fonsecae, imprimis Francisci Zwarezii [Suarez] (ex qua compendium contractum nobis dictabat et explicabat praeceptor noster Gilb. Jacchaeus), huc etiam aliquid conferebant". Vgl. *a. w.*, V, 183, 215.

Voetius' blijvende aandacht voor deze neo-aristotelische scholastiek was derhalve geen uiting van ongerefleeteerd conservatisme — “geen kreeftengang, en een terugkeer naar de middeleeuwen”¹⁵ —, maar gaf blijk van zijn openheid voor nieuwe trends in het denken van zijn tijd, zelfs wanneer deze in de ogen der orthodoxie verdacht waren. Zijn leermeester Jacchaeus werd na de synode van Dordrecht ontslagen. Diens opvolger Franco Burgersdijk¹⁶, die reeds in zijn studententijd met Voetius bevriend was geraakt, demonstreerde dat het humanistisch neo-aristotelisme samen kon gaan met de gereformeerde orthodoxie. Toen Voetius in 1604 aan de Leidse academie ging studeren, brak daar het conflict uit tussen Arminius en Gomarus. Zijn oppositie tegen Arminius was een logische consequentie van fundamentele begrippenkaders die hij gedurende zijn studenten jaren onder leiding van Gomarus leerde ontwikkelen.

Tegen deze achtergrond lijkt het onjuist Voetius af te schilderen als een bekrompen geest, die zijn tijd en cultuur niet kende. Voetius wordt beter getypeerd wanneer hij een door het humanisme gevormd theoloog genoemd wordt. Hij beheerste niet alleen de klassieke literatuur, maar ook het Hebreeuws, het Aramees, het Arabisch en verdiepte zich bovendien in de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de wiskunde, zoals voorgestaan door de Leidse hoogleraar Rudolphus Snellius (1546-1613). Zijn belangstelling op medisch gebied uitte zich onder andere in contacten met Thomas Carbasius, natuurfilosoof en later arts te Hoorn, op wiens uitnodiging hij enkele anatomische lessen aan studenten bijwoonde.¹⁷ Hij was niet alleen op de hoogte van aardrijkskundige en historische werken uit die tijd,¹⁸ maar correspondeerde ook uitvoerig met Gassendi over de ideeën van Descartes.¹⁹ Hij citeerde Francis Bacon,²⁰ kende het werk van /102/ de Engelse dichter en predikant John Donne,²¹ had opmerkelijke

¹⁵ Zo C. Busken Huet, *Het Land van Rembrand*, 5e dr., II/1, Haarlem (z.j.), 116.

¹⁶ Zie over Burgersdijk: *Franco Burgersdijk (1590-1635). Neo-aristotelism in Leiden*, o.r.v. E.P. Bos en H.A. Krop, Amsterdam-Atlanta 1993.

¹⁷ Duker, *Voetius*, I, 56. Vgl. M.J. van Lieburg, ‘Voetius en de geneeskunst’. In: *De onbekende Voetius*, 168-180.

¹⁸ Duker, *Voetius*, I, 56-58.

¹⁹ Voetius deed een beroep op Gassendi contra Descartes. Zie *Disputationes selectae*, I, praefatio [xvJ].

²⁰ Voetius, *Disputationes selectae*, V, "Dissertatio epistolica de termino vitae" (afzonderlijk gepagineerd), 9.

²¹ Voetius, *Ta Asketika*, 60, 563. Hier beveelt Voetius de lezing aan van Donnes meditaties, geschreven tijdens diens ziekte: "meditationibus Joh. Donni, decani Londinensis, de morbo suo editis".

contacten met Comenius²² en liet in 1640 de een jaar later tot hoogleraar in de wiskunde benoemde Jacob Ravensperger (1615-1650) disputeren over Copernicus' opvattingen die Voetius als hypothese of denkmogelijkheid kon waarderen.²³ Hij verwierp echter het "neo-scepticisme", het "fantasierijk hermetisme" en de "geestdrijverij", daarmee doelend op stromingen die het tijdelijk en eeuwig welzijn van de kerk in gevaar brachten of die — in zijn eigen woorden — "scheuring aanbrachten in de gebreide rok Christi': Voetius' werkkraft was groot — een werkdag van 16 uur was regel — en zijn kennis van encyclopedische omvang. In zijn schaarse vrije tijd speelde hij orgel, fluit en citer en volgde hij schermlessen. Busken Huet toonde weinig oog te hebben voor deze facetten van Voetius door hem af te schilderen als een man van "boersche opleiding".²⁴

Voetius' academische werkzaamheden

Na zijn inauguratie begon Voetius de volgende dag reeds zijn onderwijs, verdeeld over acht colleges per week. Op de maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag begon Voetius 's middags met een uur college over de uitleg van de Psalmen, de Aramese hoofdstukken in Daniël, de uitleg van Hosea en andere kleinere gedeelten van het Oude Testament. De morgenuren op de donderdag en vrijdag waren bestemd voor de exegese van de brief aan de Romeinen, terwijl hij op de maandag- en dinsdagmorgen de dogmatiek (*loci communes*) behandelde aan de hand van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus. Naast deze openbare colleges opende de Utrechtse hoogleraar tevens verschillende privaatcolleges, waarin de studenten onder meer getraind werden in het schrijven van meditatieën en preken.²⁵

De meeste bekendheid verwierf Voetius met zijn colleges op de zaterdag, die bestemd waren voor de theologische disputaties, gehouden naar aanleiding van een bepaald vraagstuk (*quaestio*) dat ter discussie stond. Over deze vorm van theologiebeoefening die teruggreep op middeleeuwse disputeertechnieken liet hij zich niet slechts in positieve zin uit. In zijn disputatie *De theologia scholastica* uit 1640 claimt Voetius dat hij "betere

²² Zie W. Rood, *Comenius and the Low Countries*, Amsterdam 1979, reg. in v.

²³ Zie over deze disputatie uit 1640: Th.H.M. Verbeek, *Voetius en Descartes*, t.a.p., 212-213.

²⁴ Busken Huet, *a.w.*, 112.

²⁵ Zie Voetius, *Disputationes selectae*, III, 8 vlg.

scholastiek" bedrijft dan die welke de scholastici van de middeleeuwen beoefenden. Zij verschillen zelfs hemelsbreed. Toch zijn het met name de didactische en apologetische aspecten van de scholastieke methode die Voetius waardeerde. Uit zijn opmerkingen hieromtrent kan opgemaakt worden dat Voetius de scholastiek formeel (als methode) accepteerde, maar materieel (beschouwd naar sommige aspecten van haar inhoud) afwees. Zo is er een aanzienlijk inhoudelijk verschil tussen Voetius en bijvoorbeeld de rooms-katholieke grootmeester van de Spaanse scholastiek, F. Suarez (1548-1617), terzake van hun opvattingen over genade en vrij wilsoordeel, de rechtvaardiging en de menselijke verdiensten. Wat echter elementen van de godsleer betreft, de triniteitsleer en de leer aangaande de persoon van Christus, kan Voetius zonder meer instemmen met de rooms-katholieke theologen.²⁶ Voetius' scholastieke aanpak wordt dikwijls geassocieerd met een dwingende manier van theologiseren, die de 'frisse' boodschap van de reformatoren inruilde voor een 'dor' en 'rigide' systeem waar alle leven uit was. Bestudering van het werk van Voetius geeft echter geen aanleiding om scholastiek en vroomheid tegenover elkaar te plaatsen. Veeleer gaat het bij het gebruik van de scholastieke methode om een technische procedure die in staat stelt de talloze aspecten en implicaties van een ingenomen positie te onderscheiden en te beargumenteren, niet om een geestdodend raamwerk dat op de stof gelegd wordt. In het verleden is Voetius wel eens getypeerd als 'een gespleten man', die er niet in geslaagd is om de door hem gewilde synthese tussen vroomheid en wetenschap tot stand te brengen. Zijn praktische en stichtelijke werken zouden een tegenhanger of zelfs een compensatie van het scholastieke werk zijn.²⁷ Deze opmerking verraadt echter een onderscheiding die door onze huidige opvattingen aan Voetius wordt opgelegd. De wereld van spiritualiteit en rationaliteit zijn in onze cultuur van elkaar vervreemd. Voetius meende dat rationaliteit en spiritualiteit elkaar niet alleen verdroegen, maar ook stimuleerden.

Zijn programmatisch streven naar samenhang tussen pietas en doctrina kwam reeds naar voren in de inaugurele rede, waarmee hij in 1634 het ambt van hoogleraar aan het

²⁶ Zie voor een uitvoerige beschrijving van Voetius' oordeel over de scholastieke methode: W.J. van Asselt en E. Dekker, *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius' Disputationes selectae*, Zoetermeer 1995, 22-25.

²⁷ Zie S. van der Linde, art. "Voetius", in: *Christelijke Encyclopedie*, 2e dr., VI, Kampen 1961. Van der Linde nuanceert dit oordeel enigszins in 'Gisbertus Voetius in zijn conflict met Jean de Labadie', in: *Opgang en voortgang der reformatie. Een keuze uit de artikelen van prof dr. S. van der Linde*, Amsterdam 1976, 260 vlg.

Gymnasium Illustre te Utrecht aanvaardde en die als titel droeg *Oratio de pietate cum scientia conjungenda*.²⁸ De preek, door Voetius gehouden op zondag 13 maart 1636 in de Domkerk, voorafgaande aan de opening van de Academie, waartoe het Gymnasium was verheven, ademt dezelfde geest.²⁹ De theologie bestempelde Voetius in deze preek als de wetenschap, die aan alle overige wetenschappen hun plaats wees.³⁰ Hij prees de Bijbel aan als bron voor de rechtswetenschap, de politiek, ethiek, economie en alle overige wetenschappen. Voor elk gebied van wetenschap werd later in een afzonderlijke disputatie /104/ nadrukkelijk de autoriteit van de Schrift vastgesteld, zodra daarin maar enige aanwijzing in die richting gevonden werd.³¹ Zo ontwikkelde Voetius een op de Bijbel gebaseerde wetenschapsopvatting, die naar zijn oordeel noodzakelijk was "tot het leven der menschen, tot behoudenis van de Politije, Religie ende Kercke". Naast zijn inaugurele rede en de preek over het nut der academies heeft Voetius zijn visie op de inrichting van het academisch onderwijs uitvoerig uiteengezet in zijn geschrift *Exercitia et bibliotheca studiosi theologi* (1644). In dit werk, dat 700 bladzijden duodecimo omvatte, besprak hij de opbouw van het curriculum van de theologische studie en de daarbij behorende literatuur. In de vier jaar studie, die Voetius van de studenten verlangde, viel geen uur te verliezen. De bijgevoegde bibliografieën verschafften de lezer inzicht in de meest gezochte wetenschappelijke literatuur van die tijd.³²

Constante factoren in het werk van Voetius

²⁸ De Latijnse tekst van deze oratie is opnieuw uitgegeven, met vertaling, inleiding en toelichting door A. de Groot, Kampen 1976. Vgl. ook W. van 't Spijker, *Vroomheid en wetenschap bij Voetius*, Apeldoorn 1998 (Apeldoornse studies, nr. 37).

²⁹ *Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen, mitsgaders der wetenschappen ende consten die inde selve geleert werden; gedaen in de Dom-kercke tot Utrecht den 13. Martij ouden stijls, des sondaechs voor de inleydinge der nieuwer academie aldaar*, Utrecht 1636. Deze preek handelde naar aanleiding van de tekst Lucas 2: 46 over de twaalfjarige Jezus in de tempel. Zie Duker, *Voetius*, II, 134 n. 1.

³⁰ Voetius noemde de volgende wetenschappen: jurisprudentia; politica, ethica, oeconomica; historia, chronologia; rhetorica et oratoria; poesis; medicina; philosophia, waartoe alle volgende wetenschappen behoren: physica, astronomia, astrologia, computus (berekening). Vervolgens: optica; arithmetica; geometria, statica, mechanica of architectonica; architectura militaris et castrametatio (legerkampbouw); cosmographia, geographia, nautica; topographia, hydrographia; musica; logica of dialectica met metaphysica; critica; lingua hebraea cum chaldaica, syriaca, arabica, lingua graeca en tenslotte lingua latina.

³¹ Voetius, "Quousque se extendat autoritas Scripturae", in *Disputationes selectae*, I, 29-47.

³² Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, Rheno Trajecti 1644.

Alle wetenschapsbeoefening en in het bijzonder de theologische wetenschap diende volgens Voetius een praktische spits te hebben. Wetenschap moest in dienst staan van de pietas (als vertaling van het bijbelse eusebeia), de vroomheid of 'de praktijk der godzaligheid'. Het is niet eenvoudig deze term in de door Voetius gebezigde betekenis aan te geven. In de stichtelijke literatuur van die tijd wordt pietas meestal vertaald met 'godzaligheid'.³³ Bedoeld is een christelijke levenswandel, die gevoed wordt door innerlijke geloofservaring. Voetius had een bijzonder orgaan voor de plaats van de ervaring in de theologie. Het praktische karakter van de theologie³⁴ (en ook dat van de filosofie) betekende dat zij onderworpen moest worden aan een praktische test, die bestond uit de vraag op welke wijze zij een bijdrage leverde aan de opbouw van de kerk en het heil van de mensen. Kennis van de doctrina is geen doel op zich zelf, maar moet tot geloof, liefde en hoop leiden: "Omnia ad aedificationem, coagmentationem ac pacem ecclesiae fieri debet".³⁵ In deze zin — niet in de moderne zin van het woord — is de theologie praktisch van aard. Men zou in dit verband kunnen spreken van een soteriologisch en sociaal pragmatisme bij Voetius, dat gestalte kreeg in talloze publicaties. In het sociale en kerkelijke handelen trachtte Voetius deze visie handen en voeten te geven. Dit streven vinden we ook terug in de grote standaardwerken die Voetius in de loop van zijn leven gepubliceerd heeft. In 1664 verscheen zijn *Ta Asketika sive Exercitia pietatis*, een praktische vroomheidsleer.³⁶ De *Politica ecclesiastica*, bestaande uit vier delen, bevatte een uitvoerige verhandeling over het gereformeerde kerkrecht met onderwerpen die betrekking hadden op het kerkbegrip, kerkelijke macht, kerkelijke personen, kerkelijke tucht, /105/ alsmede een bespreking van de reikwijdte van de tolerantie. De vier delen werden in de jaren 1663-1676 gepubliceerd.

Voetius' betekenis lag echter niet slechts op het gebied van het praktisch-theologische in bovengenoemde ruime zin. Ook voor ontwikkelingen op dogmatisch gebied is zijn

³³ Zie voor deze problematiek: A. de Groot, 'Godzaligheid is gelukzaligheid (Jodocus van Lodenstein). Verkenning in de geschiedenis van een woord'. In: *KT*, XXVII (1976), 177-187. Van Lodenstein kenschetste "godzaligheid als gelukzaligheid en waarachtige zelf-verzaking om te komen tot het genieten van God." De Niet, *De praktijk der Godzaligheid*, 1, xxxiv, typeert Voetius' opvatting van pietas "als het religieuze leven zelf in geloofsgehoorzaamheid aan God (observantia)".

³⁴ Voetius, *Disputationes selectae*, III, 1: "Omnis theologia suo genere est disciplina practica, nec potest ulla e ius pars rite ac plene tractari, quae non practice tradetur."

³⁵ G. Voetius, *Politica ecclesiastica*, IV, Amsterdam 1676, 701.

³⁶ Zie de in n. 1 genoemde tekstuitgave.

werk van belang geweest. Binnen het in ruimer zin praktisch geheel van zijn theologie maakte hij een scherp onderscheid tussen een praktisch deel in engere zin en een dogmatisch deel.³⁷ Terwijl het praktisch deel van zijn theologie aan bod kwam in de twee boven genoemde standaardwerken, alsmede in het derde en vierde deel van zijn *Disputationes theologicae selectae*, omvatte het dogmatisch deel alle disputaties in de drie overige delen van de *Disputationes selectae*. Hoewel Voetius geen afzonderlijk dogmatisch handboek schreef, vormen deze disputaties samen met zijn tijdens colleges gebruikte *Syllabus problematum theologicorum* (1643) het pièce de résistance van zijn dogmatische arbeid.³⁸ De inhoud daarvan overtrof qua diepgang en denkkraft de populaire dogmatische handboeken uit die tijd, zoals de *Synopsis purioris theologiae* (1625) van de Leidse hoogleraren en het *Collegium theologicum* (1645) van de Groningse hoogleraar Samuel Maresius (1599-1673). Overigens moet voor een juiste beoordeling van Voetius' wijsgerig-dogmatische arbeid bedacht worden dat ook deze ingebed werd in het geheel van zijn theologie in haar praktische strekking. De inbedding van de doctrina in de pietas is een constante factor in zijn gehele oeuvre.

Een ander facet dat bepalend bleef voor Voetius' optreden gedurende zijn gehele loopbaan was zijn oppositie tegen arminiaanse denkbeelden. De opvattingen van arminiaanse predikanten, arminiaanse theologen en arminiaanse regenten zag hij als een bedreiging voor het bestaan en voortbestaan van de gereformeerde kerk en het gemenebest. Voetius en vele gereformeerden met hem legden dikwijls een verband tussen arminiaanse opvattingen en die van de socinianen. Bovendien golden de volgelingen van Arminius (de remonstranten) als politiek onbetrouwbaar, omdat zij met hun opvattingen over het geloof en de predestinatie op grond van vooruitgezien geloof teveel verwantschap vertoonden met de leerstellingen van Rome. Voetius leerde van de arminiaanse affaire die leidde tot de synode van Dordrecht, hoe een academisch debat kon uitgroeien tot een serieuze bedreiging van de kerkelijke en politieke stabiliteit van het land. Zijn latere optreden kenmerkt zich dan ook door zijn streven een herhaling van een dergelijke crisis uit alle macht te voorkomen. Het geschil met de coccejaanse theologie lag ook in deze lijn. Dit conflict had vooral betrekking op de uitleg van het

³⁷ Vgl. Voetius, *Disputationes selectae*, III, 1 vlgg. ("De theologia practica").

³⁸ Zie voor een bespreking van de inhoud van de *Disputationes selectae* en de *Syllabus problematum*: Van Asselt en Dekker, *De scholastieke Voetius*, 25-30.

sabbatsgebod, alsmede de vormgeving van de zondagsheiliging.³⁹ Naar aanleiding hiervan brak een hevige pamflettenstrijd uit tussen voetianen en coccejanen die grote onrust in de vaderlandse kerk veroorzaakte en diepe sporen naliet in het volksleven.⁴⁰

/106/ Vanwege zijn nadruk op het edificerende karakter van de (theologische) wetenschap kan Voetius beschouwd worden als een van de grondleggers van een stroming in de zeventiende eeuw die meestal aangeduid wordt met term 'nadere reformatie'. Deze beweging binnen de gereformeerde kerk van de zeventiende eeuw kenmerkte zich door een persoonlijk getinte vroomheid, gecombineerd met het streven het private en openbare leven van de gelovigen naar Gods geboden te reformeren. Op dit punt stond hij bewust in de traditie van het Engelse puritanisme, zoals die ook in ons land door de geschriften van de Zeeuwse predikant Willem Teellinck (1579-1629) bekend was geworden. In dit verband is het tevens van belang te wijzen op het feit dat Voetius als jongste afgevaardigde (hij was afgevaardigd door de synode van Zuid-Holland) de Dordtse synode (1618-1619) bijwoonde. Jammer genoeg is het journaal dat hij gedurende de synode bijhield verloren gegaan.⁴¹ Hoewel hij tijdens deze synode geen opvallende rol speelde, hebben de besluiten van dit eerste en enige (internationale) gereformeerde concilie een duidelijke stempel op zijn werk gezet.

Voetius twijfelde geen moment aan zijn roeping om de zaak van de gereformeerde religie te dienen. Opvallend is echter dat hij daarvoor niet verwees naar een persoonlijke bekeringservaring waarop het puritanisme zoveel nadruk legde. Het ontbreken van een duidelijk religieuze crisis in Voetius' leven betekent echter niet, dat hij een mens zonder emoties was. Zijn jeugd was zeer tragisch. Hij verloor niet alleen zijn vader; op zijn zestiende verjaardag waren zes broers en zusters reeds gestorven. Uit zijn huwelijk met

³⁹ Zie voor de polemieken met Coccejus: W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 68-70.

⁴⁰ Zie voor een beschrijving en beoordeling van deze sabbatsstrijd: Duker, *Voetius*, II, 202-270; J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, Utrecht 1889; H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939; C. Steenblok, *Voetius en de Sabbath*, Hoorn 1941.

⁴¹ Dat Voetius nauwkeurig bijhield wat op deze synode voorviel blijkt uit zijn opmerkingen in zijn *Politica ecclesiastica*, III, 239 en *Disputationes selectae*, V, 605. Volgens Duker zijn deze aantekeningen spoorloos verdwenen. Volgens het mutueel testament van Voetius en zijn echtgenote werden Voetius' aantekeningen gelegateerd aan hun zoon Nicolaas Voet en diens nakomelingen. Zie Duker, *Voetius*, I, 284 (aant. 2) en bijlage C VII.

Deliana van Diest (1591-1679) werden tien kinderen geboren, waarvan vijf tijdens zijn leven stierven.

De Utrechtse crisis

In de opkomst van de filosofie van Rene Descartes zag Voetius opnieuw het spookbeeld van een arminiaanse crisis opdoemen. Men kan het conflict met de Franse filosoof verklaren als het resultaat van persoonlijke animositeit of als een botsing tussen de 'nieuwe' wetenschap en de 'oude' aristotelische scholastiek. Het is echter te simpel om de tegenstelling tussen Voetius en de opkomst van de 'nieuwe wetenschap' van Descartes samen te vatten onder de dichotomie van conservatief en progressief, zoals Gustave Cohen deed en velen na hem.⁴² Recent onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er niet zonder meer een gelijkstelling gemaakt kan worden tussen cartesianisme en moderniteit enerzijds en voetianisme en conservatieve reactie anderzijds. Voetius stelde belangrijke vragen aan de orde inzake de rol van continuïteit en traditie in het wijsgerig denken, waarin naar zijn oordeel recht gedaan moest worden aan de totaliteit van ervaring en /107/ openbaring.⁴³ Tevens mag niet vergeten worden dat ook sociale en politieke factoren in dit conflict een rol speelden, en dat het hevige verzet van Voetius tegen Descartes' systeem mede gezien moet worden in het licht van de toenmalige curriculumopbouw aan de Nederlandse universiteiten, met name die van de Utrechtse academie.⁴⁴

⁴² G. Cohen, *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris 1920, 535. Cohens werk bevat de eerste gedetailleerde beschrijving van het conflict tussen Descartes en Voetius. Th.A. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands, 1636-1676. The New Science and the Calvinist Counter-Reformation*, 1976 (Ph. D. diss., University of Pennsylvania) pleit voor een meer genuanceerde beoordeling van Voetius' houding in het conflict met Descartes.

⁴³ Zie o.a. K. van Berkel, 'Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het cartesianisme aan de Utrechtse universiteit (1639-1645)'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, VII (1984), 4-18. Vgl. Verbeek, *De wereld van Descartes*, 79 vlg.

⁴⁴ Hierop heeft vooral Th. Verbeek geattendeerd in: *R. Descartes, M. Schoock, La querelle d'Utrecht. Textes établis, traduits et annotés*, Paris 1988. Vgl. ook E. Bizer, 'Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus'. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, LV (1958), 314-326.

Omdat de filosofische en politieke aspecten van deze 'Utrechtse crisis' door anderen reeds uitvoerig beschreven zijn⁴⁵ volstaan we hier met een weergave van enkele, meestal onderbelichte pedagogische en morele bezwaren van voetiaanse zijde tegen Descartes' opvattingen. De Utrechtse hoogleraar zag in de aanvaarding van de uitgangspunten van Descartes' systeem de ondergang van de wetenschapsbeoefening zoals deze zich tot nu toe aan de gereformeerde universiteiten in Nederland (en daarbuiten) had ontwikkeld. Descartes sloot zich door de methode van twijfel af van de traditie en het oordeel van anderen, alsmede van het getuigenis van de Bijbel. Naar de mening van Voetius achtte Descartes zich ten onrechte van de moeite ontslagen kennis te nemen van wat in de loop der eeuwen bijeengebracht was aan kennis, terwijl hij pretendeerde een 'heldere' en 'zekere' kennis te presenteren. Bovendien maakte Descartes' filosofie de studenten lui: ze mochten gewoon in bed blijven liggen om te mediteren.⁴⁶

Maar Voetius' diepste motieven lagen toch op een ander terrein. In het debat over de cartesische twijfel was Voetius niet tevreden met de herhaalde verzekering van cartesische zijde dat deze twijfel slechts methodisch bedoeld was om sceptici te weerleggen. De cartesianen waren naar het oordeel van Voetius niet consistent, omdat hun argumentatie zich op twee niveaus bewoog. Enerzijds werd de methodische twijfel verdedigd als een tactische manoeuvre tegenover sceptici, anderzijds ging men van cartesische zijde uit van een universele noodzakelijkheid van de rede. Deze dubbele argumentatie impliceerde tweërlei waarheidsbegrip bij Descartes en zijn volgelingen: waarheid als gegeven en waarheid als het resultaat van een discursief proces. Het probleem was volgens Voetius, dat de cartesianen hier geen duidelijke keuze maakten.⁴⁷ Voor Voetius was er geen ruimte voor de gedachte van een proces in het waarheidsbegrip. De enig mogelijke houding tegenover de waarheid was die van aanvaarding of verwerping. Volgens Voetius was men op grond van het eerste gebod van de decaloog moreel verplicht het bestaan van God te aanvaarden, onafhankelijk van

⁴⁵ Zie vooral Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy 1637-1650*, Carbondale and Edwardsville 1992, 13-33 ('The Utrecht Crisis'); id., *La querelle d'Utrecht*, 12 vlgg; id., *De wereld van Descartes*, 69 vlgg. Verbeek spitst de discussie toe op Voetius' protest tegen Descartes' verwerping van de aristotelische leer der substantiële vormen.

⁴⁶ Zo Martinus Schoock, eerst leerling maar later tegenstander van Voetius in het conflict met Descartes, in de praefatio van zijn tegen Descartes gerichte *Admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes*, Utrecht 1643.

⁴⁷ Zie MacGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, 353-355.

rationele argumentatie. Zijn belangrijkste bezwaren tegen de Franse filosoof waren daarom /108/ niet zozeer intellectueel, als wel moreel en sociaal van aard. De aard en bestemming van het gemenebest, de Republiek der Verenigde Nederlandse Provinciën, stond op het spel. Voetius' oppositie was het resultaat van een consistente toepassing van het soteriologische en sociale pragmatisme dat hij reeds in antwoord op de arminiaanse crisis geformuleerd had. Dit blijkt met name uit zijn visie op het atheïsme, waarover hij in het jaar 1639 (van 22 juni tot 13 juli) liet disputeren.⁴⁸

Voetius en zijn school

Voetius heeft meer dan een halve eeuw een niet geringe invloed uitgeoefend op de theologische wetenschap en op het kerkelijk leven in de Republiek. Niet voor niets werd de Utrechtse universiteit door vriend en vijand bestempeld als de 'Academia Voetiana', terwijl de Leidse hoogleraar Abrabam Heydanus Voetius aanduidde als "ho deina, qui a pede nomen habet et ubique se ut caput gerit".⁴⁹ Zoveel is echter zeker dat Voetius' aanstelling en werkzaamheid de grondslag hebben gelegd voor de bloei van de Utrechtse academie, die naast de Leidse en Friese ontstond. Hij heeft diep zijn stempel gedrukt, niet alleen op de theologische faculteit, maar op de gehele Utrechtse academie. Dat gebeurde op het moment dat hij het theologisch en algemeen geestelijk klimaat mee had. Maar reeds tijdens zijn leven en zeker ook daarna keerde het getij. De ontwikkelingen op theologisch en filosofisch gebied waarvan Voetius terecht de ondermijning van de gereformeerde orthodoxie vreesde, kregen ook aan de Utrechtse academie hun kans en schiepen omstandigheden die niet gunstig waren voor een bredere doorwerking van zijn levenswerk.

⁴⁸ Voetius, *Disputationes selectae*, I, 114-226. De vier disputaties over het atheïsme vonden plaats op resp. 22 juni, 29 juni, 6 juli en 13 juli. Respondent was bij deze vier disputaties Gualterus de Bruyn, afkomstig uit Amersfoort. Een kort overzicht van de inhoud van Voetius' disputaties over het atheïsme in: E. Bizer, *Die Reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus*, t.a.p., 306-372. Zie ook A. Goudriaan, *Philosophische Gotteserkenntnis bei Suarez und Descartes im Zusammenhang mit der niederländischen reformierten Theologie und Philosophie des 17. Jahrhunderts*, Leiden 1999, 183 vlgg.

⁴⁹ Johannes Coccejus, *Opera Anekdotia*, II, Amstelodami 1706, 694.